

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΣΗ
ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΡΑΒΟΣΙΤΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια γίνεται μιὰ σοβαρὴ προσπάθεια γιὰ νὰ τοποθετηθῆ χρονικὰ ἢ ἐμφάνιση τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀραβοσίτου¹ στὰ Βαλκάνια, καὶ νὰ συνδεθῆ μὲ τὸ σύστημα διάρθρωσης τῶν ἄλλων καλλιιεργειῶν². Ἡ πενιχρότητα τῶν πληροφοριῶν σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ θέμα, κάνει τὴν ἔρευνα δύσκολη καὶ τὸν ἐρευνητὴ ἐπιφυλακτικὸ στὴ διατύπωση ἀπόψεων. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀραβοσίτου στὴν Πελοπόννησο, ἡ μόνη ἄμεση πληροφορία ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ ὡς τώρα εἶναι ἓνα ὑπόμνημα τοῦ ὑποπροξένου τῆς Γαλλίας στὴν Κορώνη, Beaussier³. Ἡ περικοπὴ τοῦ ὑπομνήματος, ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀραβοσίτου, ἔχει ὡς ἑξῆς:

---

1. Ἡ σύγχυση, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὶς ὀνομασίες τόσο τοῦ ἀραβοσίτου ὅσο καὶ τῶν συγγενικῶν του φυτῶν, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ κάνουμε ἀπὸ τώρα μιὰ διευκρίνηση: θὰ ὀνομάζουμε *καλαμπόκι* ἔχι τὸν ἀραβόσιτο ἀλλὰ τὸ ἀσπροκαλάμποκο (σόργο), καὶ τὸν ἀραβόσιτο μὲ αὐτὸ τὸ ἐπίσημο ὄνομά του. Περισσότερες ἐπεξηγήσεις βλ. παρακάτω σ. 391, 392 σημ. 2 καὶ 394 σημ. 5.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δημοσιευμένες στὶς σλαβικὲς γλωσσες, βλ. τὶς μελέτες τοῦ Troïanovitch, στὸ γαλλικὸ περιοδικὸ «Annales, Economies, Sociétés, Civilisations»: Le maïs, τόμ. 6 (1951) 190 - 193, Le maïs arrive dans les Balkans, τόμ. 17 (1962) 84 - 87, Le maïs dans les Balkans, τόμ. 25 (1966) 1026 - 1040. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ δευτέρη μελέτη δημοσιεύτηκε σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση στὸ περ. Σύγχρονα Θέματα, τόμ. Α', τευχ. 2, σ. 240 - 241.

3. Τὸ ὑπόμνημα, ποὺ ἔχει τίτλο «Mémoire sur la culture et les usages du maïs ou blé de Turquie en Morée», προέρχεται ἀπὸ τὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας (Archives Nationales de France, πιδὸ κάτω μὲ τ' ἀρχικὰ Α.Ν.Φ.) καὶ εἶναι ταξινομημένο στὴν ὑποσειρὰ Affaires Étrangères (πιδὸ κάτω, Α.Ε.) Β III - 241. Εἶναι ἀνυπόγραφο καὶ χωρὶς ἡμερομηνία. Μαθαίνουμε ὅμως καὶ τὸ χρόνο τῆς συντάξεώς του καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη του ἀπὸ γράμμα τοῦ ἴδιου, ὅπου, μὲ ἡμερομηνία 3 Φεβρ. 1787 ἀπὸ Κορώνη (Α.Ν.Φ. - Α. Ε. Β I - 472), ὁ Beaussier γράφει: «En 1784 j'assemblai mes matériaux pour travailler au mémoire qui fut demandé à cette époque à tous les consuls sur la culture et les usages du maïs. Ma gérance du consulat général de Morée absorba tout mon temps, et ce n'est que depuis peu qu'il m'a été possible de rédiger ce mémoire. J'ai l'honneur de vous l'adresser ci - joint». Μαθαίνουμε λοιπὸν ἀπὸ τὸν Beaussier ὅτι πῆρε διαταγὴ νὰ συντάξῃ τὸ ὑπόμνημα στὰ 1784, ἀλλὰ τὸ ἔστειλε στὰ 1787, γιὰτὶ στὸ μεταξὺ τοῦ ἀνατέθηκα τὰ καθήκοντα τοῦ γενικοῦ προξένου καὶ δὲν ἔμεινε ἀρκετὸς χρόνος στὴ διάθεσή του.

«Quant au Royaume de Morée, les vieillards de ce canton¹ que j'ai consulté m'ont assuré qu'à l'exemple de plusieurs endroits de la Romélie et surtout de la Province d'Epire, la semence du Maïs fut apportée des environs de Dulcigne²; que le territoire de Patras fut le premier à s'occuper de sa culture. Inutilement je les ai interrogé pour en déterminer l'époque, ils ont été seulement tous d'accord à assurer qu'elle n'a eü lieu en Morée que longtemps après la dernière conquête des Turcs sur les Vénitiens, car durant la possession de ceux-ci, on n'y cultivait en outre du blé que du millet et du calamboche blanc avec quoi la plus grande partie des villageois ainsi que les pauvres gens faisaient du pain pour leur nourriture, comme on le pratique encore en bien des endroits et surtout dans la partie méridionale de cette péninsule».

Ὁ Troian Stoianovich, πού πρῶτος δημοσίευσε τὴν παραπάνω περικοπή³, γράφει ὅτι ἡ μαρτυρία τῶν γερόντων δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1715 δὲν ὑπῆρχε καλλιέργεια ἀραβοσίτου στὸν Μοριά. «Βρισκόμαστε μᾶλλον, γράφει, μπροστὰ σ' ἓνα παράδειγμα ἱστορικῆς διακοπῆς . . .»⁴. Δὲν παραλείπει ὅμως νὰ τονίσῃ ὅτι, παρ' ὅλα αὐτά, ἡ μαρτυρία δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, ἄρα καὶ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἀραβοσίτου σὲ μιὰ τόσο προχωρημένη ἐποχῇ. Τὴν ἀποψη περὶ ἱστορικῆς διακοπῆς, ὡς πρὸς τὴν εἰσαγωγή τῆς νέας καλλιέργειας, δέχεται καὶ ὁ Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς σὲ πρόσφατη μελέτη του⁵.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἱστορικῆς διακοπῆς δὲν εἶναι σπάνιο. Ἰδιαιτέρα στὴν Πελοπόννησο συντρέχουν, στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, σοβαροὶ λόγοι πού θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὴν ἀποδοχὴ του: μακρόχρονοι καὶ σκληροὶ πόλεμοι, ἐγκατάλειψη ἀγρῶν, μετακινήσεις πληθυσμῶν, ἐπιβολὴ ἀπὸ μέρους τοῦ κατακτητῆ ὀρισμένων καλλιεργείων σὲ βᾶρος ἄλλων, ἀνάλογα μὲ τὰ οἰκονομικά του συμφέροντα. Κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθῆκες, μιὰ νέα καλλιέργεια πού ἀκόμη δὲν ἔχει προλάβει νὰ παῖξῃ τὸ ρόλο της, θὰ μπορούσε νὰ διακοπῇ, ἢ ἀκόμα καὶ νὰ ἐξαφανιστῇ.

1. Δηλ. μόνο τῆς περιοχῆς τῆς Κορώνης ὅπου ἔδρευε ὁ Beaussier.

2. Παραλιακὴ πόλη τῆς σημερινῆς Γιουγκοσλαβίας (Μαυροβούνιο).

3. "Ο.π. 17 (1962) 85.

4. "Ο. π. σ. 86.

5. Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς, Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ ἸΗ' αἰῶνα, περ. Ἐποχές, 13 (Μάης 1964). Ἡ ἴδια μελέτη, μὲ μερικὲς προσθήκες, ἀναδημοσιεύθηκε στὸν τόμο «Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα Ἑλληνικὴ κοινωνία», Ἀθήνα 1965, σ. 1 - 47. Ἡ περικοπὴ ἢ σχετικὴ μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀραβοσίτου στὴν Πελοπόννησο, ἔχει ὡς ἐξῆς: «Στὴν Πελοπόννησο, γινόταν κάποια παραγωγή καλαμποκιοῦ στὴν περίοδο τῆς βενετοκρατίας, σταμάτησε ὡστόσο γιὰ νὰ ξαναρχίσῃ στὸν προχωρημένο καθὼς φαίνεται ἸΗ' αἰ. στὴν Ἀχαΐα» (σ. 15).

Ὡστόσο, ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀραβοσίτου στὴν Πελοπόννησο ὑπῆρξε, καθὼς θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, συνεχῆς. Πρὶν προχωρήσουμε ὅμως, θὰ ἐπιστρέψουμε στὸν Beaussier, γιὰ νὰ ξαναποῦμε ὅτι γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ὑπομνήματός του δὲν χρησιμοποίησε παρὰ τὶς πληροφορίες τῶν πιὸ ἡλικιωμένων τῆς περιοχῆς τῆς Κορώνης. Ἡ πληροφορία λοιπὸν γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς νέας καλλιέργειας, ἂν δὲν δεχτοῦμε τὴ διακοπή, δὲν πρέπει νὰ ἀφορᾷ παρὰ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς Πελοποννήσου.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἄλλη πληροφορία ποὺ οἱ γέροντες τῆς Κορώνης δίνουν στὸν Beaussier: Πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀραβοσίτου, οἱ κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σιτάρι, καλλιεργοῦσαν κεχρὶ καὶ «calamboch blanc», πού, καὶ τὰ δυό, τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ κάνουν ψωμί. Μαθαίνουμε ἔτσι ὅτι, γιὰ ἐκείνη τουλάχιστο τὴν περιοχὴ, ὁ ἀραβόσιτος (maïs) καὶ τὸ καλαμπόκι (calamboch blanc) εἶναι δυὸ διαφορετικὰ φυτά.

Δυὸ βενετικὰ ἔγγραφα, ἓνα σχεδὸν αἰῶνα παλαιότερα ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ Beaussier, θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ καταλάβουμε καλύτερα αὐτὴ τὴ διαφορὰ καὶ νὰ παρακολουθήσουμε ἀσφαλέστερα τὴν ἐξέλιξη τῆς καλλιέργειας τοῦ φυτοῦ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, δηλαδὴ τοῦ ἀραβοσίτου.

Τὸ πρῶτο, ἡ «Ἐκθεσις περὶ Πελοποννήσου τοῦ Μαρίνου Μικιέλ»¹, σταλμένη στὴ Γερουσία τῆς Βενετίας ἀπὸ τὴν Κορώνη στὶς 12 Μαΐου 1691, ἀναφέρεται καὶ στὰ προϊόντα τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Πελοποννήσου. Γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας γράφει: «Li raccolti di questi territorii consistono in vini, oglio, . . . grana, lane»². Γιὰ τὴν Ἡλεία: «Li raccolti . . . , calambochi»³, καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Λακωνίας: «Li prodotti . . . , bambaci, calambochi»⁴. Ὅπως γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας, ἔτσι καὶ γιὰ τῆς Κορώνης, τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Κορίνθου, ἡ ἔκθεση δὲν ἀναφέρει παρὰ «grana»⁵. Ἀπὸ μιὰ ἄλλη βενετικὴ ἔκθεση τοῦ 1688 μαθαίνουμε ἐπίσης ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Πάτρας τρέφονται «di pane d'orzo ὁ miglio»⁶.

1. Σπ. Λάμπρου, Τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ ἡ περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ, στὰ Ἱστορικὰ Μελετήματα, Ἀθήνα 1884, σελ. 173 κ.έ.

2. Λάμπρου, ὁ.π., σ. 200.

3. Αὐτ. σ. 202.

4. Αὐτ., σ. 210.

5. Αὐτ., σ. 206 καὶ 214.

6. Σπ. Λάμπρου, Σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Βενετοκρατίας, Ν. Ἑλλην. 20 (1920) 63.

Τὸ δεύτερο βενετικὸ ἔγγραφο, κατὰ ἓνα χρόνο μεταγενέστερο ἀπὸ τὸ πρῶτο (1692), εἶναι ἐπίσης μιὰ ἔκθεση, τοῦ Domenico Gritti, πρὸς τὴ Γερουσία τῆς Βενετίας. Σ' ἓνα σημεῖο διαβάζουμε τὰ ἐξῆς: «Ἐν τοῖς χωραφίοις τούτοις ἐπὶ τοῦ πρώτου ἔτους σπείρονται σιτηρά, ἤτοι σιτάρια, ὄρυζα, σίκαλις, βρόμος καὶ λινάριον, καὶ ἐπὶ τοῦ δευτέρου κελύριον, ἀραβόσιτος, βαμβάκια καὶ τὰ ὅμοια»¹. Στὸ κείμενο ἀναφέρεται ἡ λέξις ἀραβόσιτος. Εἶναι ὅμως προφανές ὅτι ὁ Π. Χιώτης μὲ τὴ λέξις αὐτὴ ἀποδίδει τὴν ἰταλικὴ λέξις calambochi. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ λάθος. Ἀνάμεσα στὸν ἀραβόσιτο καὶ τὸ καλαμπόκι τῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πρέπει νὰ γίνεται διάκριση.

Στὴν Πελοπόννησο, ἰδιαίτερα τὴ νοτιοδυτικὴ, οἱ λέξεις ἀραβόσιτος καὶ καλαμπόκι ἐλάχιστα χρησιμοποιοῦνται ὡς ὀνομασία τοῦ ἀραβόσιτου. Ἡ πιὸ κοινὴ ὀνομασία του εἶναι *κούκλα*. Ἀντίθετα, ὡς *καλαμπόκι* εἶναι γνωστὸς ἓνας ἄλλος καρπός, πιὸ γνωστὸς ὡς *ἀσπροκαλάμποκο*. Πρόκειται γιὰ τὸ φυτὸ πού οἱ εἰδικοί ὀνομάζουν *σόργο*². Τὸ ἀσπροκαλάμποκο αὐτό, πού σήμερα κοντεύει νὰ ἐξαφανιστῇ καὶ δὲν χρησιμοποιεῖται παρὰ

1. Π. Χιώτης, Ἐκθεσις τοῦ Δομνίγου Γρίττη καταστιχωτοῦ ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Πελοποννήσου πρὸς τὴν Γερουσίαν τῆς Βενετίας 1692, Φιλίστωρ τόμ. 2, τεύχ. 17, Ἄθ. 1861, σ. 226.

2. Γιὰ τὶς κατὰ περιοχὲς ὀνομασίες τῶν δύο φυτῶν, βλ. Π. Γ. Γενναδίου, Λεξικὸν φυτολογικόν, Ἄθ. 1914, στίς λέξεις ἀραβόσιτος ὁ κοινὸς καὶ σόργον. Γιὰ τὸν ἀραβόσιτο τὸν κοινὸ (γαλλικὰ maïs, blé d'Inde, gros blé, blé de Barbarie, blé de Turquie, καὶ τουρκικὰ misir bugday καὶ kokoroz) διαβάζομεσθι στὴν περιοχὴ τοῦ Γυθείου ὀνομάζεται *κούκλα*, (γιὰ τὴν ὀνομασία κοκορόζ - cucurutz βλ. Tr. Stoianovich, Annales 21 (1966)). Ὡς πρὸς τὸ σόργο (γαλλικὰ grand millet), ὁ Γεννάδιος δίνει τὶς ἐξῆς κατὰ τόπους ὀνομασίες: *νταρί*, *λιανοκαλάμποκο*, *καλαμπόκι*, *ἀραποσίταρο*. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἡ ποικιλία ἡ πιὸ διαδεδομένη στὴν Ἑλλάδα εἶναι τὸ ἄσπρο, πού γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν σὲ μερικὲς περιοχὲς ὀνομάζεται *ἀσπροσίταρο* καὶ *ἀσπροκαλάμποκο* (πρβ. Beaussier: calamboch blanc). Μιὰ ἄλλη εἶδηση, τοῦ 1787 αὐτῆ, μιλά γιὰ καλλιέργεια «ἄσπρου καλαμποκιοῦ», στὴν περιοχὴ τῶν Τρικάλων (Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχεῖου Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν 12 (1962) [1965] σελ. 8). Γιὰ τὴ γαλλικὴ ὀνομασία τοῦ ἀραβόσιτου ὡς blé de Barbarie, πού δίνει ὁ Π. Γ. Γεννάδιος, πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοί. Καθὼς φαίνεται, ἡ ὀνομασία, στὸν 18ο τουλάχιστον αἰῶνα, δὲν ἀφορᾷ τὸν ἀραβόσιτο, ἀλλὰ τὸ ἀσπροκαλάμποκο (βλ. Tr. Stoianovich, Annales 17, 1962, 85). Σὲ ἓνα ἄλλο φυτολογικὸ λεξικὸ (Θ. Χελδράιχ-Σπ. Μηλιάρakis, Τὰ δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν, προσδιοριζόμενα ἐπιστημονικῶς, β' ἔκδοσις, Ἄθ. 1925) βρίσκουμε καὶ ἄλλες ὀνομασίες τῶν δύο φυτῶν. Γιὰ τὸν ἀραβόσιτο (Zea maïs σ. 125): *ἀραποσίτι*, *καλαμπόκι*, *καλαμοσίταρο*, *ξενοσίταρο*, *ξενικό*, *καλαμπόκι ἄσπρο*, *καλαμπόκι κόκκινο*, *κουκουρούτ*, *λιανοκαλάμποκο* (;), καὶ γιὰ τὸ καλαμπόκι (Sorghum vulgare, σελ. 125): *βούλιαρον*, *ἀγούλαρο*, *σκοῦπες*, *καλαμπόκι*, *δαρί*. Διαπιστώνουμε ὅτι τὸ βιβλίον ἀγνοεῖ τὴν ὀνομασία *κούκλα* γιὰ τὸν ἀραβόσιτο.

ὡς τροφή τῶν πουλιῶν, εἶχε ἀποτελέσει, μαζί μὲ τὸ κεχρί, ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ἴσως καὶ ἀργότερα, βασικὴ τροφή τῶν φτωχῶν πληθυσμῶν.

Στὴ γαλλικὴ γλώσσα οἱ πιὸ συνηθισμένες ὀνομασίες τοῦ ἀραβοσίτου εἶναι *mais* καὶ *blé de Turquie*. Στὴν ἰταλικὴ συναντοῦμε τὶς λέξεις *grano Turco*, *sorgo Turco* καὶ *granone*¹, καὶ στὰ βενετσιάνικα *formenton*². Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι οἱ λέξεις *calamboch* καὶ *calambochi* τῶν γαλλικῶν καὶ ἰταλικῶν κειμένων δὲν ἀναφέρονται στὸν ἀραβοσίτο, ἀλλὰ στὸ ἀσπροκαλάμποκο.

Ἀπὸ τοὺς στατιστικoὺς πίνακες τοῦ Rouqueville, ἂν καὶ ἀναφέρονται στὸ ἔτος 1814, μαθαίνουμε ὅτι «*mais*» παράγεται σ' ὀλόκληρη τὴν Πελοπόννησο, «*calambok*» ὅμως μόνο στὶς περιοχὲς Καλαμάτας, Ἀνδρούσας, Νησιοῦ, Λεονταριοῦ, Ἀρκαδίας, Πύργου καὶ Γαστούνης, δηλ. μόνο στὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο³.

Τὰ ἴδια περίπου στοιχεῖα μᾶς δίνει, προκειμένου γιὰ τὸ καλαμπόκι, καὶ μιὰ ἄλλη πληροφορία, 18 χρόνια προγενέστερη τῶν ἐρευνῶν τοῦ Rouqueville. Πρόκειται γιὰ ἓνα «*tableau des productions de la Morée*», ποὺ ὁ γάλλος πρόξενος στὸ Μοριά ἔστειλε στὴν κυβέρνησή του στὰ 1796 (16 prairial τοῦ 4ου ἔτους τῆς Δημοκρατίας)⁴. Στὸν πίνακα αὐτὸν ἡ παραγωγή καλαμποκιοῦ στὴν Πελοπόννησο παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς:

Περιοχὴ	Κιλά	(= Ὀκάδες)
Καλαμάτας - Ἀνδρούσας - Νησιοῦ	30.000 ⁵	(= 660.000)
Κορώνης	20.000	(= 440.000)
Μεθώνης	5.000	(= 110.000)
Γαστούνης - Πύργου	20.000	(= 440.000)

Ὁ πίνακας, ἂν καὶ ὀνομάζεται «πίνακας τῶν προϊόντων», δὲν ἀναφέρει

1. A.N.F. - A.E. BI - 1181, Correspondance consulaire, Venise, Tome 24 (1784 - 1792), γράμμα τοῦ Γάλλου προξένου στὴ Βενετία μὲ ἡμερομηνία 9 Νοεμβρίου 1792.

2. Βλ. Boerio, Dizionario del dialetto veneziano, Βενετία, 1867. Γιὰ τὶς ὀνομασίες στὰ γαλλικά, βλ. καὶ: Ἀγγ. Βλάχου, Ἑλληνογαλλικὸν λεξικόν, Ἀθ. 1897, στὶς λέξεις ἀραβοσίτος καὶ καλαμπόκι.

3. F. C. H. L. Rouqueville, Voyage de la Grèce, 2e édition, Παρίσι 1826 - 1827, τόμ. 6, σ. 261, 262, 263, 267, 269.

4. A.N.F., AF III, 75, dossier 307. Ὁ ἴδιος πίνακας δημοσιεύτηκε ἀργότερα στοῦ: Rouqueville, Voyage en Morée.

5. Τὸ κιλό αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ μὲ 22 ὀκάδες.

παρά μόνο τὰ ἐξαγωγήματα προϊόντα¹. Αυτό συμβαίνει πολύ συχνά στις ανάλογες περιπτώσεις, και γι' αυτό ο έρευνητής πρέπει να είναι πολύ προσεκτικός. Βλέπουμε λοιπόν ότι υπάρχει αφθονία παραγωγής καλαμποκιού σελόκληρον τὸν 17ο και τὸν 18ο αἰώνα. Γίνεται μάλιστα και ἐξαγωγή. Στὰ 1737 οἱ Γάλλοι ἀγοράζουν στὴν Πελοπόννησο και μεταφέρουν στὴ Μασσαλία 1000 κιλά (δηλ. 220.000 ὀκάδες) καλαμποκι, ἀξίας 500 τουρκικῶν πιάστρων². Στὰ 1787, ἕνα βενετσιάνικο καράβι, ναυλωμένο ἀπὸ Ἑλληνα ἔμπορο τῆς Κρήτης, φορτώνει στὸ λιμάνι τῆς Κορώνης καλαμποκι γιατὴν Κύπρο, τὴ Γιάφα και τὴν Ἄκρα³.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὸ σιτάρι εἶναι ἀκριβὸ και λιγοστό, γιατί ἐξάγεται στὴν Εὐρώπη και σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὸ καλαμποκι και τὸ κεχρί παίζουν τὸ ρόλο τῆς φτηνῆς τροφῆς γιατὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα⁴. Τὸ ρόλο αὐτόν, ὅταν ἡ καλλιέργειά του θὰ διαδοθῆ και θὰ ἐπικρατῆ, θὰ τὸν παίξῃ ὁ ἀραβόσιτος.

Ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀραβόσιτου εἶναι γνωστὴ στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα. Ὁ R. P. Robert de Dreux, ταξιδεύοντας στὴν Ἑλλάδα στὰ χρόνια 1665 - 1669, εἶδε ἀραβόσιτο. Ἡ πληροφορία, ἂν και δὲν ἀναφέρεται εἰδικὰ στὴν Πελοπόννησο, ἔχει μεγάλη ἀξία⁵.

1. Ἔτσι, ἀνάμεσα σὲ μιὰ εικοσιπεντάδα προϊόντων ποὺ περιλαμβάνει ὁ πίνακας, και ἐνῶ ἀναφέρονται τὸ σιτάρι, τὸ κριθάρι, και τὸ κεχρί, ὁ ἀραβόσιτος ἀπουσιάζει. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Γάλλος πρόξενος δὲν αἰσθανόταν καμιά ἀνάγκη νὰ πληροφορηθῆ τὴν κυβέρνησή του γιατὸ ὅλα τὰ προϊόντα τῆς Πελοποννήσου. Ἀναφέρει μόνο ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἡ χώρα του θὰ ἐνδιαφερόταν νὰ ἀγοράσῃ. Καὶ ὁ ἀραβόσιτος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν εἶχε γίνει στὴν Πελοπόννησο, και ἰδιαίτερα γιατὸς Γάλλους, προτὸν εὐρείας και τακτικῆς ἐξαγωγῆς. Ἄλλα ἔθνη ἀγόρασαν κατὰ καιροῦς. Ἀντίθετα, ἐξαγωγή καλαμποκιού ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ κι αὐτὴ ὄχι τακτικά, ἔχει σημειωθῆ ἀπὸ πολὺ παλαιότερα χρόνια.

2. A.N.F., A.E. B I - 864, Correspondance consulaire, Modon, Tome 2 (1726 - 1740) - État du commerce de Marseille aux échelles de Morée pendant l'année 1737.

3. A.N.F., A.E. B I - 472, Correspondance consulaire, Coron, Tome 4 (1782 - 1878), γράμμα τοῦ Beauissier ἀπὸ τὴν Κορὼνὴ στίς 26 Μαρτίου 1787.

4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σχετικὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ ὑπόμνημα τοῦ Beauissier, βλ. ἐπίσης, Ἄσδραχᾶ, ὁ. π. σ. 14.

5. Voyage en Turquie et en Grèce, du R.P. Robert de Dreux aumonier de l'ambassadeur de France (1665-1669), publié et annoté par Hubert Pernot, Παρίσι 1925, σ. 162. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἔχει ὡς ἐξῆς: «Et il ne faut pas s'imaginer que le blé dont on fait le pain en Turquie soit de ces grosses grappes que nous appelons ici du blé de Turquie car il y croit de fort beau froment et je n'y ai jamais vu de seigle: il est vrai qu'on y voit de ces grosses grappes dont je viens de parler, mais c'est pour la nourriture des bestiaux; on en fait de la

Σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὁ ἀραβόσιτος χρησιμοποιεῖται κυρίως ὡς τροφή τῶν ζώων. Ψωμί δὲν κάνουν. Ἡ μόνη χρήση του ὡς ἀνθρώπινης τροφῆς εἶναι ἡ κατασκευὴ χυλοῦ.

Μισό περίπου αἰῶνα ἀργότερα θὰ βροῦμε μιὰν ἄλλη πληροφορία, πολὺ σημαντική: Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1709, τρία γενουατικὰ καράβια βρίσκονται στὸ λιμάνι τοῦ Ναυπλίου ἔτοιμα νὰ φορτώσουν ἀραβόσιτο¹. Ἡ εἶδηση προκαλεῖ ἐκπληξή: ἡ φόρτωση τριῶν vaisseaux, πού εἶναι τὰ μεγαλύτερα ἐμπορικὰ πλοῖα τῆς ἐποχῆς, ἀπαιτεῖ μεγάλη ποσότητα ἐμπορεύματος.

Στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀραβοσίτου ἔχει ἐπεκταθῆ σ' ὀλόκληρη τὴν Πελοπόννησο: καλλιέργεια συστηματική, μεγάλη παραγωγή. Θ' ἀκολουθήσῃ ἡ ἐμπορευματοποίηση τοῦ προϊόντος γιὰ τὴν ἐσωτερική, πρῶτα, καὶ ὕστερα γιὰ τὴν ἐξωτερική ἀγορά.

Ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπου καλλιεργεῖται ὁ ἀραβόσιτος, περνᾷ, καθὼς φαίνεται, στὰ μέσα περίπου τοῦ 17ου αἰῶνα, στὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου (Θεσσαλία, Ἀνατολικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, Ἀνατολικὴ Πελοπόννησος). Ὁ Robert de Dreux, ὁ ὁποῖος εἶδε νὰ καλλιεργῆται ὁ ἀραβόσιτος, ἀπ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς πέρασε. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔφτασε, καὶ γιὰ μερικὲς δεκαετίες ἴσως, ὁ ἀραβόσιτος δὲν καλλιεργεῖται παρὰ ὡς κηπευτικό. Χρησιμοποιεῖται ὡς τροφή τῶν ζώων. Ἀργότερα θ' ἀλέσουν τὸν καρπὸ, καὶ μὲ τὸ ἀλεύρι θὰ παρασκευάσουν χυλό. Τὸ πρόβλημα τοῦ ψωμιοῦ ἔχει λυθῆ ὡς ἓνα σημεῖο γιὰ τὶς λαϊκὲς τάξεις μὲ τὸ κεχρὶ καὶ τὸ καλαμπόκι. Στὰ 1718 ἀκόμα οἱ κάτοικοι τῆς Βοστίτσας φτιάχνουν τὸ ψωμί τους ἀπὸ καλαμποκάλευρο (ἄσπρο καλαμπόκι)². Φαίνεται ὅτι ὁ ἀραβόσιτος δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὸς στὰ μέρη ἐκεῖνα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη

---

bouillie qu'ils appellent polenta». Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὴ στιγμή πού ὁ ταξιδιώτης γράφει αὐτὲς τὶς γραμμὲς, βρίσκεται στὸ δρόμο ἀπὸ τὴν Κόρινθο πρὸς τὸ Ναύπλιο. Μιλᾷ ὅμως γενικὰ γιὰ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς Τουρκίας πού γνώρισε στὸ ταξίδι του.

1. Archives de la Chambre de Commerce de Marseille: série J-480 Lettres des vice - consuls à Naples de Roumanie, 1697 - 1741. Γράμμα τοῦ B. Goujon, ἀπὸ 9 Νοεμβρίου 1709, ὅπου διαβάζουμε: «il y en a [des vaisseaux génois] 3 présentement dans cette rade qui attendent de charger de blé de Turquie».

2. A.N.F., A.E. B I - 863, Correspondance consulaire, «Mémoire du commerce du Royaume de Morée, joint à la lettre du Sieur Maillet, consul à Modon, du 6 avril 1718»: «On y trouve [στὴ Βοστίτσα] une graine blanche que les Vénitiens appellent calamboche et dont le menu - peuple de Zante, de Céphalonie et de Corfu se sert à la place du blé».

πληροφορία, σύμφωνα με την οποία στα 1731 οι κάτοικοι της κάτω 'Αλβανίας ('Ηπείρου) τρέφονται μόνο με καλαμπόκι¹.

Στις περιοχές όπου τον πρώτο καιρό της εμφάνισής του καλλιεργείται ο άραβόσιτος, είναι εύκολο να φυτευτεί στον κήπο μαζί με τα λαχανικά. Με τον τρόπο αυτόν ξεφεύγει και από το βλέμμα του φοροεισπράκτορα. 'Αργότερα θα διαπιστώσουν ότι ο άραβόσιτος έχει μεγαλύτερη απόδοση από τα συγγενικά του φυτά. 'Η συνηθισμένη του απόδοση είναι στην Πελοπόννησο 40 - 50 πρὸς 1², ενώ το κεχρί δὲν φτάνει ούτε στο μισό. Και ἄλλοι λόγοι θα συντρέξουν στη διάδοση της νεόφερτης καλλιέργειας: ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους και οἱ φρουρές τρέφονται με σιτάρι και κριθάρι· ο άραβόσιτος θα μείνη λοιπὸν στην πλήρη και ἐλεύθερη διαχείριση τοῦ καλλιεργητῆ. Και κάτι ἄλλο: τὸ ἀραβοσιτάλευρο, ἀνακατεμένο με λίγο ἀλεύρι σίκαλης ἢ σιταριοῦ, ζυμώνεται καλύτερα και κάνει ψωμί πιὸ ἐλαφρὸ και πιὸ θρεπτικὸ ἀπὸ τ' ἄλλα ἄλευρα³.

Με σταθερὸ ρυθμὸ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀραβοσίτου ἐπεκτείνεται. 'Η διάδοση και ἡ ἐπέκτασή της εἶναι πράξη συνειδητή, και γίνεται στην ἀρχὴ ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς και τοὺς μικροὺς καλλιεργητές. Στην πρώτη αὐτὴ φάση τῆς διάδοσής της ἡ νέα καλλιέργεια εἶναι μιὰ λαϊκὴ κηπευτικὴ καλλιέργεια. 'Ο σπόρος τοῦ ἀραβοσίτου, ὅπου πρωτοεμφανίστηκε, ἔγινε, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θα συμβῆ με τὴν πατάτα, εὐχάριστα δεκτός.

'Αργότερα, στα 1740 - 1750 περίπου, ἡ νέα καλλιέργεια θα πέρασε στα χέρια τῶν μεσαίων και τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, οἱ ὅποιοι διαπιστώνουν με τὴ σειρά τους τὴ μεγάλη ἀπόδοση τοῦ φυτοῦ. 'Η ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας και ἡ τροφοδοσία τῆς ἐσωτερικῆς και ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς με τὸ νέο προϊόν μπορεῖ νὰ ἀποβῆ κερδοφόρα ἐπιχείρηση. Στη δεύτερη αὐτὴ φάση τῆς διάδοσής της ἡ νέα καλλιέργεια 1) μετατρέπεται ἀπὸ κηπευτικὴ σὲ πλήρη, και 2) συνδέεται με τὴν ἐπέκταση τοῦ συστήματος τῶν μονοκαλλιεργειῶν.

1. Tr. Stoianovich, Annales 17 (1962) 85: «En basse Albanie, les villageois, en 1731 encore, ... se nourrissent uniquement de galambochy ou calamboch».

2. 'Απὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Beaussier. 'Αναφέρεται ἐπίσης ὅτι ἂν ἐφαρμοστῆ τὸ σύστημα τῆς ἀγρανάπαυσης, φτάνει στα 100 πρὸς 1. 'Αλλὴ πληροφορία ἀναφέρει γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Βοστίτσας 50 - 60 πρὸς 1 ὡς τακτικὴ ἀπόδοση ('Ασδραχᾶ, ὁ.π. σ. 14. Βλ. ἐπίσης Stoianovich, Annales 21 (1966) 1038).

3. Αὐτὸ τουλάχιστον ἰσχυρίζεται ὁ Gaspary, πρόξενος τῆς Γαλλίας στην 'Αθήνα, σὲ ὑπόμνημά του γιὰ τὰ φυτὰ τῆς 'Αττικῆς, σταλμένο στις 11 'Απριλίου 1791. (A.N.F., A. E. B I - 174, Correspondance consulaire, Athènes, tome 2 (1780-1791)).

Οἱ Τοῦρκοι, πού, ὡς κατεξοχὴν μεγάλοι γαιοκτήμονες, θὰ μπορούσαν νὰ συντελέσουν στὴν ταχύτερη ἐπέκταση τῆς νέας καλλιέργειας, ἔκαναν τὸ ἀντίθετο. Ἀντίθετοι ἀκόμη ὡς τὰ σήμερα στὴ διατροφή τους μὲ ἀραβοσιτάλευρο καὶ μὴ ἔχοντας ἀνάγκη νὰ διαθρέψουν τις φρουρές τους, στάθηκαν ἐμπόδιο στὴ διάδοση τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀραβοσίτου. Τὴν ἴδια στάση κράτησαν σὲ ὅλον τὸν βαλκανικὸ χῶρο¹.

Τὰ δεδομένα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ἡ πλήρης καλλιέργεια τοῦ νέου φυτοῦ καθὼς καὶ ἡ ἔνταξή της στὸ σύστημα τῶν μονοκαλλιεργειῶν ὀφείλεται σὲ συνειδητὴ πρωτοβουλία τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Τουρκίας, ἢ ἀκόμα καὶ σὲ μεταβολές στις σχέσεις γαιοκτησίας ἀνάμεσα σὲ Τούρκους καὶ Χριστιανούς. Ἡ πληρέστερη γνώση τῶν συνθηκῶν τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς διάδοσης τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀραβοσίτου καθὼς καὶ τῶν ἄλλων δημητριακῶν, πού ὑπῆρξαν ἡ βάση τῆς διατροφῆς τῶν κατοίκων καὶ τροφοδότησαν τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ὀρισμένων περιοχῶν, θὰ μᾶς βοηθοῦσε ν' ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴ λειτουργία τῆς σχέσης τοῦ γαιοκτητικῆς συστήματος μὲ τις νέες καλλιέργειες καὶ μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ συστήματος τῶν μονοκαλλιεργειῶν.

Ἡ τρίτη φάση ἀπὸ τὴν ὁποία περνᾷ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀραβοσίτου, εἶναι ἡ πλήρης διάδοσή της καὶ ἡ ἐμπορευματοποίηση τοῦ προϊόντος. Μὲ τὴν πλήρη διάδοση λύθηκε τὸ πρόβλημα τῆς φτηνῆς καὶ καλῆς διατροφῆς τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ ἀραβοσίτου παρακολουθεῖ τὴν τιμὴ τοῦ σιταριοῦ, τῆς ὁποίας, σὲ κανονικὴ συγκομιδῆ καὶ τῶν δύο προϊόντων, ἀποτελεῖ σχεδὸν σταθερὰ τὸ 50 %. Ἡ ἐξαγωγή τοῦ νέου προϊόντος πρὸς τις χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τὰ παράλια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, θ' ἀναπτυχθῆ κυρίως, μετὰ τὴ Γαλλικὴ ἐπανάσταση, ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐμπόρους, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐκεῖνοι θὰ πάρουν στὰ χέρια τους ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἀπομένει νὰ δοθῆ ἀπάντηση στὸ ζήτημα τοῦ πότε εἰσάγεται ὁ ἀραβόσιτος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο. Φαίνεται ὅτι πράγματι, καθὼς ἰσχυρίζονται οἱ γέροντες τῆς Κορώνης, στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο ἡ νέα καλλιέργεια ἦταν ἄγνωστη στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας. Δυὸ ὑποθέσεις μπορούν νὰ γίνουν: 1) ὅτι στὴ φάση τῆς κηπευτικῆς του καλλιέργειας ὁ ἀραβόσιτος δὲν ἔφτασε ὡς τὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο. Αὐτὸ θὰ

1. Βλ. Georges C. Haupt, *Le maïs dans les pays du Danube et de la mer noire*, Annales 17 (1962) 92.

γίνη ἀργότερα, ὅταν ἡ καλλιέργεια ἐπεκταθῆ καὶ μεταβληθῆ σὲ πλήρη καλλιέργεια ἀγροῦ, δηλ. γύρω στὰ 1740, καὶ 2) ὅτι προκειμένου γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, ὁ ἀραβόσιτος ἀκολούθησε διαφορετικὸ δρομολόγιο, καὶ ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, Ἡπειρο, Δυτικὴ Στερεὰ ἔφτασε στὴν περιοχὴ τῆς Πάτρας, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ νοτιότερα. Καὶ στὴν περίπτωσι αὐτῆ, ἡ ἀρχικὴ του ἀφετηρία θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἡ Μικρὰ Ἀσία. Ξεκινώντας ἀπὸ ἐκεῖ, φτάνει στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Βουλγαρία, στὴ Μακεδονία καὶ στὴν Ἀλβανία, ἀπ' ὅπου παίρνει τὸ δρόμο πρὸς τὶς νότιες περιοχὲς. Αὐτὸ τὸ δρομολόγιο, ἀλλὰ γιὰ ὀλόκληρη τὴν Πελοπόννησο, δέχεται ὁ Stoianovich¹. Ὑποστηρίζει ὅμως ὅτι οἱ Δουλτινιῶτες ἢ Ἱταλοὶ ἔμποροι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ μετέφεραν τὸ σπόρο στὴν Πελοπόννησο. Καὶ αὐτὴ ἡ δεύτερη ὑπόθεσι ποὺ κάνουμε ἐδῶ, ὅτι δηλαδὴ, ὅπως συνέβη μὲ τὴ Ρούμελη, ἔτσι καὶ στὴν Πελοπόννησο, ὁ σπόρος τοῦ ἀραβοσίτου ἔφτασε ἀπὸ τὶς νότιες περιοχὲς τῶν Δαλματικῶν ἀκτῶν, εἶναι σύμφωνη μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Beaussier.

Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν εἶναι ὅτι στὴν Ἀνατολικὴ Πελοπόννησο, ποὺ ἡ ἐπικοινωνία τῆς μὲ τὴ Μ. Ἀσία εἶναι εὐκόλη, ἡ μεταφορὰ τοῦ σπόρου τοῦ ἀραβοσίτου ἔγινε πολὺ νωρὶς, στὰ μέσα περίπου τοῦ 17ου αἰώνα ἢ καὶ νωρίτερα. Φτάνοντας ὅμως ἐκεῖ ἀντιμετωπίζει συνθῆκες καλλιέργειῶν ἀπρόσφορες καὶ δὲν προχωρεῖ πρὸς τὶς δυτικὲς περιοχὲς. Γιὰ τὴν πλήρη διάδοσι θὰ χρειαστῆ ἡ νέα εἰσαγωγὴ ἢ εὐνοϊκώτερη διαδικασία. Ἴσως καὶ τὰ δύο.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

1. Annales 17 (1962) 87.